

על מנהג קדמון בקהילת אלג'יר שקמו עליו עוררין

רה"י הרב יצחק שילת

תקופת הראשונים בספרד הסתיימה עם הגירוש הכללי של יהודי ספרד בשנת ה'רנ"ב, ונדידתם לכל ארצות הים התיכון. אך כבר מאה שנה קודם לכן, בשנת ה'קנ"א, התחוללו פרעות קשות ביהודי ספרד שנודעו בשם גזירות קנ"א, ובעקבותיהן נדדו רבים, וביניהם כמה מרבנותינו הראשונים, מספרד לצפון אפריקה. בין הגולים מברצלונה היה ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) תלמיד הר"ן, שעבר לגור באלגזאיר (=אלג'יר) והיה שם לתל תלפיות שהכל צריכים לו. בעקבותיו הגיע לאלגזאיר עוד אחד מגדולי הדור, הלא הוא ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ), שמילא את מקום הריב"ש אחרי פטירתו. ספר השו"ת שלו, התשב"ץ, הוא אחד מספרי השו"ת רחבי ההיקף ביותר בתקופת הראשונים (זאת נוסף על שלושה עשר ספרים אחרים שחיבר בכל מקצועות התורה). על כסאו של הרשב"ץ ישב בנו ר' שלמה (הרשב"ש), שגם ספר תשובותיו הגיע לידינו, ואחרי הרשב"ש בנו ר' צמח, שאף הוא חיבר ספר שו"ת ביחד עם אחיו ר' שמעון, וקראו שמו 'יכין ובועז'.

בשו"ת יכין ובועז מופיעה השאלה הבאה:

לא נעלם מכבודכם שמנהגנו, גם הראשונים ז"ל, שהמכניס בנו הפעם הראשונה לבית הכנסת, יבוא הנער עם נר שעוה, אחד שבת ואחד יו"ט. והשתא קשיא לן דהא תני בשבת ויו"ט אין מקדישין ומחרימין וכו', וגם בא בכתב אחרים כי נפל אצלם הספק דיש איסור טלטולא דשבתא.

(שו"ת יכין ובועז חלק ב סימן ו)

את התשובה פותח המשיב, ר' שמעון בן הרשב"ש, בקביעה: "ועתה אני אשיבך מלין ואת רעיק עמך, ודע כי מה שנראה לנו בזה שאין בדבר זה איסור ולא צד המביא לידי איסור, לא מחמת טלטולא ולא מחמת הקדישא". תחילה הוא דן בשאלת הטלטול, דהיינו טלטול מוקצה בשבת. טיעונו הוא שהואיל ונר השעוה הוכן מערב שבת לענין זה - אין כאן מוקצה, כמו שמצינו לגבי חריות של דקל ואבנים ועפר שמעשה או אפילו מחשבה מבעוד יום מועילים להוציאם מכלל מוקצה (שבת נ, א, קכה, ב). ואם נדון מצד התחברות השעוה והפתילה להיות נר, הלא הדין הוא שנר חדש מותר לטלטלו (משנה מד, א). אחר כך נזקק

ר' שמעון לעניין איסור הקדש בשבת, והוא מסיק שהואיל והנר מיועד לצרכי רבים או לצדקה - על צרכי רבים מפקחין בשבת וכמו כן פוסקין צדקה לעניים בשבת (קנ, א).

הבית יוסף הביא את תורף התשובה בעניין המוקצה, וחלק עליה:

כתב בנו של הרשב"ץ [לא דק, כי הוא היה נכדו, ואולי טעות סופר היא בב"י וצ"ל הרשב"ש – י"ש] על מקום שנוהגין שפעם ראשונה שמכניס אדם בנו לבית הכנסת מביא נר שעוה בידו, אחד שבת ואחד יו"ט, שאין בו איסור טלטול כיון שמע"ש חשבו להביא השעוה ההיא, ומחשבה מועלת לטלטל דבר המוקצה מההיא דחריות של דקל שגדרן לעצים ונמלך עליהן לישיבה, ע"כ. ולי אין הנדון דומה לראיה, דשאני התם שהן ראויין להשתמש בהן בשבת, מה שאין כן בנר של שעוה.

(בית יוסף, סימן שח סעיף כג)

פירוש דבריו: חריות של דקל ראויים להשתמש בהן כספסל לישיבה, וזה מה שאכן עושים בהן בשבת אחרי שהכינו אותן לכך מבעוד יום במעשה או במחשבה, אבל הנר של שעוה הלא מיועד להדליקו, ואין עושים זאת בשבת, ואם כן מה מועילה הכנתו. והנה התקפתו זו של הב"י מתעלמת מהצד הטקסי של המנהג המדובר, דהיינו מזה שהיו מביאים את הילד עם נר שעוה בידו כסוג של טקס, אות כבוד ותפארת לזה שהילד מצטרף אל באי בית הכנסת, ולכאורה השימוש הזה שעושים בנר לכבוד לא גרע מהשימוש שאשה עושה בתכשיט שהיא עונדת לנוי, שהרי אין הוא משמש לכלום חוץ מאשר להתנאות בו, דהיינו לפאר ולכבוד, ואין בו איסור מוקצה, כי רק תכשיטים שיש חשש שתשלפם ותשא אותם ברה"ר נאסרו לענדם, וגם אותם מותר לענוד בבית (סד, ב).

אלא שקרוב לומר, וכך העיר אחד התלמידים, שהב"י סבר שהואיל והנר ניתן לבית הכנסת על מנת להדליקו, ובשבת אי אפשר לעשות זאת, אין זה דומה לתכשיט שכל שימוש הוא לנוי, כי בנר עיקר שימושו לא יוכל להיעשות בשבת. אולם, יש לשאול: מניין לב"י לקבוע שהשימוש שיעשו בנר בימים הבאים של חול מבטל את חשיבותו של השימוש הטקסי שעושים בו בשבת לכבוד ולתפארת, הלא לכאורה העיקר לגבי מוקצה הוא שחושב מבעוד יום להשתמש בו בשבת.

לשון השו"ע (שח, ז): "דבר שאין בו שייכות כלי, כגון צרורות או אבנים, אף על פי שראויים לכסות בהם כלי אסור לטלטלם". וכתב המגן אברהם (שח, יח) על פי דברי התוספות (מז, א ד"ה הנח) שפתילה שלימה המשמשת להדלקה נחשבת לכלי שמלאכתו לאיסור, ומותר לטלטלה לצורך גופה או מקומה, והוסיף: "ונראה לי דמכאן מרגלא

על מנהג קדמון בקהילת אלג'יר שכמו עליו עוררין

בפומיהו דאינשי דמותר לטלטל נר שלם של חלב או של שעוה, ומכל מקום טועין הן, דאינו מותר אלא כשצריך לו לדבר היתר" (דהיינו לצורך גופו או מקומו, עיין שם שמפנה לסעיף ג' המדבר על היתר טלטול כלי שמלאכתו לאיסור לצורך גופו או מקומו). ובהמשך העתיק את לשון הב"י הנ"ל על תשובת ר' שמעון, וכתב: "ולי נראה טעם המקומות כיון שהקטן נוטלו בידו ליכא איסורא, ומיהו יש להחמיר, ע' ריש סי' ש"ט וסי' שמ"ג", רוצה לומר: שנתבאר שם שראוי להרגיל את הקטן לא לעשות בשבת אפילו דברים שהם משום שבות. אולם, נראה שהמג"א לא ראה את תשובת 'יכין ובוועז' עצמה, כי בתשובה לא נזכר כלל סניף להיתר מצד זה שהקטן הוא המטלטל, וכנראה שהסיבה היא משום שבפועל לא רק הקטן טלטל את הנר, אלא בבית היה האב נוטל את הנר ונותנו ביד הקטן, ובבית הכנסת היה הקטן מוסרו ליד הגבאי.

ובספר מור וקציעה לר' יעקב עמדין (היעב"ץ) כתב על מה שכתב המג"א שהמטלטלים נר טועים הם כי אינו מותר אלא לצורך היתר:

פשוט שכוונתו לאסור באמת אף לצורך, אלא שהודיעך אף לפי דמיון העולם מכל מקום הם טועים, אבל פשיטא הא נמי טעותא היא בדידיהו דהני אינשי, דודאי נר של חלב ושעוה אין תורת כלי עליו לגמרי, דלא חזו למידי כיון דלאכילה ולשום תשמיש אינן ראויין, ולא עדיף מבשר חי דכי לא חזי לכוס אסור [...] לכך נ"ל שאסור בטלטול לגמרי אפילו לצורך גופו ומקומו [...] אף היתר הפתילה עצמה אינו ברור, ע' בתה"ד שהביאו הב"י סי' תקי"ד.

(מור וקציעה, סימן ש"ח ד"ה במג"א סקי"ח)

היעב"ץ תוקף אפוא את מה שמשמע מלשון המג"א שאפשר לראות בנר חלב או שעוה כלי שמלאכתו לאיסור, וממילא להתיר לטלטלו לצורך גופו או מקומו, וטוען שגר הוא בבחינת לא חזי למידי. ולכאורה לא מובן מדוע, הלא ודאי שהנר משמש להדלקה, דהיינו שמלאכתו לאיסור, ואם כן למה לא יחולו עליו דיני כלי שמלאכתו לאיסור?

אך נראה שסברתו של היעב"ץ היא סברה חזקה: חומר המתכלה תוך כדי השימוש בו אינו יכול להיחשב כלי. נר של חז"ל, שהוא כלי חרס או מתכת, הריהו כלי שמלאכתו לאיסור, אבל השמן שבנר אינו כלי, שכן הוא חומר הבעירה המתכלה, וכזה הוא גם החלב או השעוה בנר שלנו. על כן טוען היעב"ץ שמכיוון שאין לנר הזה תורת כלי שמלאכתו לאיסור, ואין לו שימוש של היתר, הריהו בגדר לא חזי למידי כעצים ואבנים. עוד אומר היעב"ץ שגם החשבת הפתילה לכלי, מפני שאפשר לעשות בה שימוש חוזר, אינה פשוטה (ואכמ"ל בזה), ומכל מקום אין החלב או השעוה בטלים אליה, ואין להתיר את טלטולם בגללה.

והנה המעיין בתשובת ה"יכין ובוועז' יראה שאמנם הוא מזכיר גם את זה שאפשר לראות את נר השעוה כ"נר חדש" שדיברה עליו המשנה, שהוא מותר בטלטול לדברי הכל (לצורך גופו ומקומו), אבל באמת טיעונו העיקרי הוא שהשעוה עצמה, כחומר גלם, היא דבר שמועילה לגביו הכנה מבעוד יום להשתמש בו לכל צרכיו, והוא מביא ראיה מ"מכניס אדם מלוא קופתו עפר ועושה בה כל צרכו" (ג.), כגון לפזר עפר כדי לכסות לכלוך וכד', שעל כך אומרת הגמ' שאין צורך בזה בעשיית מעשה מבעוד יום, כי "עד כאן לא קאמרי רבנן דבעינן מעשה אלא מידי דבר עבידא ביה מעשה, אבל מידי דלא בר מיעבדא ביה מעשה הוא לא". והיות שטלטול הנר לכבוד מעמד הכנסת הילד לבית הכנסת הוא לדעתו צורך ושימוש לגיטימי - הרי שהכנתו לכך מבעוד יום מתירה את טלטולו אף על פי שאינו כלי.

לשון המשנה ברורה:

פתילה נקראת כלי, ואפילו נדלקה קצת ממנה בשבת שעברה או בחול, ודינה ככלי שמלאכתו לאיסור שמותר לטלטלו לצורך גופו או מקומו [...] וכן נר שלם של שעוה או חלב ואפילו נדלקה כבר בחול או בשבת שעברה, כל שהיא עדיין ראויה להדלקה מקרי כלי שמלאכתו לאיסור, ומכאן מרגלא בפומא דאינשי דמותר לטלטל נר שלם או שעוה כדי שלא תיפסד הנר או ליתנה לגוי שידליקנה לעצמו, וטועין הן, שאינו מותר לטלטל כלי שמלאכתו לאיסור אלא כשצריך למקומה של הכלי, או שצריך הישראל לגופו של הכלי להשתמש בו דבר המותר בשבת [...] ובספר מור וקציעה מחמיר דאפילו נר שלם ולצורך מקומו אסור לטלטל, שאין עליו שם כלי כלל דלא חזי לאכילה ולתשמיש.

(משנה ברורה, סימן שח סעיף לד)

הרי שהבין את דברי המג"א כפשוטם, שמתיר לטלטל נר שלנו לצורך גופו ומקומו, והביא גם את דעת היעב"ץ האוסר.

והנה מדברי האחרונים הנזכרים עולה שהם מסכימים עם הב"י שלא קיבל את דברי ה"יכין ובוועז', ואוסרים לטלטל נר של חלב או שעוה בתור חלק מטקס. אולם ראינו שיש פנים מסבירות בהלכה למנהג קדמון זה של קהילה קדושה בישראל, שכיבדה את הילדים ואת הכנסתם למצוות בדרך מיוחדת זו.